

Imre Mihály: A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai

Irodalomtörténeti füzetek 189

Budapest: Reciti, 2024, 328 l.

LENGYEL Réka

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

Az utóbbi néhány évtizedben számos esetben bizonyítást nyert, hogy a fizikoteológia, ahogyan más országokban, úgy Magyarországon is a 18. század meghatározó eszméi irányzata volt. Imre Mihály a korábbiakban Szőnyi Benjámin munkássága kapcsán esettanulmányokban tárgyalta a témát, majd elvégezte a vonatkozó források széles körének feltárását és részletes vizsgálatát. Monográfiájában több évtizedre visszamenő alap kutatásainak eredményeit összegzi. Az előszóban így fogalmaz: „példáink kiragadottak, de jelentős recepciótörténeti folyamat bizonyítékai”. (19.) A kötetben – néhány, más helyhez köthető szöveget leszámítva – a Debreceni Református Kollégium szellemi környezetéhez tartozó szerzők munkái állnak a középpontban, s a kéziratári, könyvtári kutatás a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára és a Sárospataki Református Nagykönyvtár gyűjteményére koncentrálódott. A vizsgálat egyaránt kiterjedt a kézirat és a nyomtatott állományokra, s a magyarországi szerzőkhöz köthető forrásokon kívül betekintést nyerünk a számukra külföldi utazásaik során vagy itthon elérhető nemzetközi szakirodalomba is. A feldolgozott anyag tematikailag-műfajilag igen széles területet ölel fel: a fizikoteológia jellemző témái megjelennek az iskolai oktatásban (tankönyvekben, órai jegyzetekben, disputációkban), a kegyességi és a liturgikus irodalomban, teológiai és morálfilozófiai munkákban. Imre Mihály a vizsgálatba vont szövegek keletkezéstörténetének, tartalmának ismertetésén túl több esetben azonosít ismétlődő motívumokat, törekszik a terminológiai tisztázásra, s célja az is, hogy az általa egybegyűjtött adatok úgy is értelmezhetőek legyenek, mint a 18–19. század fordulója irodalmának (például Fazekas Mihály költészetének) előzménytörténete.

A források egyik fő csoportját a tanórai jegyzetek, a tankönyvek és az egy-egy vizsga alkalmából készült értekezések képviselik. A fizikoteológia alapvető tézisei több tudományterület rendszerébe is beilleszthetőek voltak: a magyar diákok által látogatott nyugat-európai tudásközpontokban, illetve a század második felétől a Debreceni Református Kollégiumban is magától értetődően részét képezték a teológiai oktatásnak, és felbukkantak a különböző természettudományos, valamint az orvostudományi szakkönyvekben, tananyagban is. A monográfia *Kéziratok és forrásai* című és az ezt követő két, III. és III.1. fejezeteiben a szerző részletesen ismerteti az 1720 körül Zürichben járt Kocsis Csörgő Istvántól és az 1750-es években többek között Bázelen is tanult Héczei Dánieltől fennmaradt asztrológiai, asztronómiai, matematikai tárgyú,

valamint a *theologia revelata* és a *theologia naturalis* tananyagát rögzítő kéziratos jegyzeteket. Sajátos logikát követve e fejezetekben találunk olyan, a fizikoteológia történetére vonatkozó, általánosabb érvényű leíró részeket is, melyekben Imre Mihály egyrészt néhány alapvető külföldi forrás tartalmába nyújt betekintést, másrészt az idegen nyelvű szakirodalomra, elsősorban Sara Stebbins 1980-as monográfiájára támaszkodva vázolja az alapfogalmakat és az irányzat kibontakozásának történetét. A magyarországi források értékelése nem képzelhető el a nemzetközi kontextus ismerete nélkül, hiszen a magyar szerzőknél saját megfigyelésekre vagy például tudományos kísérletekre épülő önálló elméletek, gondolatmenetek nem fordulnak elő. Emiatt indokolt a fizikoteológia európai történetének, a kiindulópontoknak, folyamatoknak bemutatása. Az e témához tartozó leghosszabb összefüggő szövegrészt az *Alapfogalmak értelmezése* című fejezetben találjuk, de olvashatók hasonló elméleti fejtegetések a IV. fejezetben is, speciálisan a prédikációk forráshasználati, retorikai eljárásai esetében. A 18. század első felében keletkezett külföldi források közül a legérzékenyebb áttekintést Johann Jacob Scheuchzer munkásságáról és a *Physica Sacra* című fő művéről kapjuk. E kiemelkedő szerző a bibliai exegézisben a fizikoteológia érvkésztését alkalmazta, amely módszert – noha sok kritika érte – mind a protestáns lelkészek, mind a katolikus papok mindennapi gyakorlatában alkalmazhatónak vélte, különösen a vallástagadókkal szembeni harcban.

Az iskolai oktatáshoz köthető forrásokon belül külön csoportot képeznek azok az 1780-as, 1790-es években készült disputációk, melyekről a *Samuel Christian Hollmann és Albrecht Haller Sárospatakon* című fejezetben olvashatunk. Imre Mihály joggal állapítja meg, hogy a fizikoteológia hazai recepciójának fontos állomását jelentik a Szentgyörgyi István, Szilágyi Márton, Őri Fülep Gábor vagy az ő hatásukra diákok által írott értekezések. Ezek többségének elsődleges forrásai a két göttingeni tudós, Hollmann és Haller e tárgyú munkái voltak, melyek közül néhány, a kegyességi irodalom körébe sorolható szöveget Szilágyi és Őri Fülep magyarra is áttüztetett.

A kötet több fejezetében kerülnek tárgyalásra olyan prédikációk, melyek szerzőire kimutathatóan nagy hatással volt az akár külföldi tanulmányutak során, akár a külföldi szakirodalomból megismert fizikoteológia. Így részletes elemzést olvashatunk Vári Mihály, Szigeti Gyula István, Verestói György, Széplaki T. Pál, Szathmári Paksi Pál, Pataki Sámuel és Gombási István egy-egy prédikációjáról vagy prédikációskötetéről, továbbá egy 1787–1792 között, Rimaszombatban és Losoncon tevékenykedő, ismeretlen prédikátor kéziratos gyűjteményéről. Imre Mihály megállapítása szerint:

A 18. században továbbra is gyakori a fizikoteologizmus valamilyen megjelenése a nyomtatott halotti prédikációkban, akár prózai, akár verses változataikban találkozunk a jelenséggel. Ennek oka részben az a 'publikációs rés', ahol a protestáns prédikációk a cenzúra által erősen korlátozott nyilvánosságban nyomtatott formát kaphattak, a prédikáció más formáit erősen ellenőrizték. (74.)

Rámutat továbbá arra is, hogy „megnő a filozófiai, természetismereti vonatkozások jelentősége, így a test, lélek kapcsolatának rejtélye, a testről immár sokkal többet tudó korszak ismereteivel, megfigyeléseivel feldúsítva és kiegészítve”. (74.) A prédikáció tehát megfelelő fórumként kínálkozik az iskolai oktatásban nem részesülő rétegek és társadalmi csoportok felvilágosítására, s így az elsődleges funkció (halotti búcsúztató) mellett egyre nagyobb teret kap az ismeretterjesz-

tés szándéka. A magyar szerzőknél is a fizikoteológiai értekezésekben leggyakrabban előforduló, természettudományos témák jelennek meg nagyobb számban. Így például az égitestek és a csillagok befolyása az időjárásra, az országok háborús vagy békés állapotára, az ember személyes sorsára; a világnak a távcső, illetve a mikroszkóp által feltáru-
ló, szabad szemmel láthatatlan, mert túl távoli, vagy túl apró részei, jelenségei; továbbá olyan légköri jelenségek, mint a villámlás vagy a szivárvány, amelyekhez minden tudományos alapot nélkülöző hiedelmek kapcsolódnak.

A fizikoteológiai ihletésű kegyességi irodalom körébe sorolható művek között többféle műfaj, műnem képviselteti magát: Pálczi Horváth György *Természetnek és kegyelemnek iskolája* című munkájában keverednek a tankönyvi részletességű leíró részek a lírai hangvételű vallásos elmélkedéssel; Szőnyi Benjámín *Gyermekek fisikája* című fordítása részben kisgyermeknek szóló tankönyv, részben szoltárdallamokra énekelhető didaktikus költeményeket tartalmaz. Az erkölcsi elmélkedés, illetve az egyéni vallásgyakorlatot segítő áhítat, imádság műfajának jellegzetes darabjai Johann Georg Sulzer két könyvének Sófai József, valamint Christoph Christian Sturm és Johann Friedrich Tiede *Istennel való társalkodás* című, egymást kiegészítő, igen népszerű munkáinak Kármán József által készített áttüztetései. Imre Mihály ide vonatkozó megfigyelése rávilágít e szövegek műfaji és eszmei komplexitására:

Éppúgy jelen van a kegyességi szándék – olykor imádságba, verses imádságba, könyörgésbe torkolló – hangvételével, mint a természetismeret meghatározó fontosságát hangsúlyozó törekvés (benne természettudományos tényekkel, adatokkal); általános teológiai és filozófiai tanulságok, igazságok szétválaszthatatlan szövevényét alkotja meg így a szerző, gondolatilag, érzelmileg, de nyelvhasználatát tekintve is. (151.)

A magyarországi kegyességi irodalom kiemelkedő alkotója Szőnyi Benjámín, akinek magyar és latin nyelvű versei igen nagy számban fizikoteológiai ihletűek. Különösen értékes az a fejezet, melyben Imre Mihály Szőnyinek a ma a Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltárában található, közel 250 lapos kéziratos verseskönyve latin nyelvű darabjainak részletes tartalmi bemutatását adja (V.1. *Latin párhuzamok Szőnyinél*). Megállapítja, hogy „a latin nyelvű költészetben tágabb teret kap, nagyobb mértékben van jelen a fizikoteologizmus gondolatvilága”, és „hevesebben zajlik a fenti gondolatvilág revíziója, a vele való leszámolás”. (223.) Érdemes volna tovább vizsgálni a versek forrásait, folytatni összehasonlító elemzésüket, s akár elkészíteni a kéziratos kötet modern kiadását.

Összességében elmondható, hogy a szerző a forrásokat körültekintően mutatja be, megtaláljuk a keletkezéstörténetre vonatkozó fontosabb adatokat, a tartalmi összefoglalókat, és például megvalósul a szövegek elhelyezése az eszme- és művelődéstörténeti összefüggésekben. A források áttekintése jól mutatja a magyarországi fizikoteológiai irodalomnak a nemzetközi kontextusba való beágyazottságát: a fennmaradt tanórai jegyzetek, diktátumok alapjául külföldi professzorok előadásai, tankönyvei szolgáltak; a kegyességi, liturgikus, morálfilozófiai jellegű munkák szinte mindegyike fordítás; a magyar nyelvű, eredeti prédikációk is a nemzetközi teológiai, fizikoteológiai, természettudományos szakirodalom felhasználásával készültek. A kötet fejezetei jelentős terjedelmű magyar vagy eredeti nyelvű, magyar fordítással kiegészített szöveggözlést tartalmaznak; ez a módszer a kéziratos forrásoknál igazi nyereség, míg a régi nyomtatványok esetében is szinte minden esetben indokolt, hiszen azok – egy-két digitalizált

szövegtől eltekintve – az olvasó számára nehezebben hozzáférhetők. Itt jegyezzük meg, hogy a témához kapcsolódó 18. századi magyar forrásoknak csak elenyészően kis része jelent meg modern kiadásban. Ezért is szembetűnő, hogy a kötetből kimaradt a hivatkozás a legnagyobb mértékű közreadó *Magyarországi gondolkodók: Bölcsészettudományok* antológia II. kötetére, melynek „Vallás” és „Nevelés” fejezeteiben négy, Imre Mihály által tárgyalt mű egy-egy részlete található meg. Az e szövegek környezetében olvasható további források között is vannak fizikoteológiai vonatkozásúak, az egyéb jellegűek pedig jól érzékeltetik a fizikoteológia helyét a korabeli vallási, nevelési irányzatok között.

Az Imre Mihály által vizsgált források közül csak egy-egy esetben maradt hiányérzetünk: mivel unikális kéziratokról van szó, a vonatkozó fejezetekbe bekerülhetett volna Szőnyi Benjámin latin nyelvű verseskötetének és Széplaki T. Pál prédikációgyűjteményének tartalomjegyzéke, részletesebb bemutatása. A forráselemzések kapcsán néhol érzékelhető egy módszertani probléma: a fordításokban megtalálható gondolatokat, érveket Imre Mihály olykor a magyar fordító saját meglátásaként mutatja be, így például Gombási Istvánnál vagy az idősebb Kármán Józsefnél, míg a Sulzer-fejezetben Sófalmi Józsefet valóban csak fordítóként, nem értelmi szerzőként szerepelteti. A fordítások alapjául szolgáló művek azonosítása a legtöbb esetben nem okoz nehézséget, mivel a fordítók egyértelműen utalnak forrásaikra. Van azonban olyan szerző, Gombási István, akinek prédikációgyűjteménye „Frantz és Német Nyelvekből” készült, s a kutatásnak ez idáig nem sikerült azonosítani az eredeti szövegeket; Imre Mihály az első prédikáció esetében tett ugyan kísérletet erre, de nem járt sikerrel. (139–140.) Gombási esetében, de a többi szerzőnél, így például a kimondottan nagy életművet hátrahagyó Verestói Györgynél, vagy a látszólag önállóan alkotó Pálóczi Horváth Györgynél is még éppen hogy csak elkezdődött műveltségük elemeinek, műveik közvetlen és közvetett forrásainak felderítése, számbavétele. Vizsgálható, vizsgálandó lenne továbbá a fizikoteológia magyar terminológiája, a szerzők egyéni nyelvi megoldásai, az esetleges közös pontok, rokon változatok, az idegen nyelvű szakki-fejezések magyarításai. Ahogyan Imre Mihály észreveszi: „Ami latin nyelven nagy hagyomány alapján kimunkált és tudományosan elfogadott volt, magyarul azért sokszor keserves küzdelmet kellett folytatni.” (26.)

Itt jegyzem meg, hogy a szöveg nyelvi állapota nincs teljesen összhangban tartalmi igényességével. A lektorálás és az olvasószerveztetés sok kívánnivalót hagyott maga után; a szöveg értékét rontja a számos formázási következetlenség, nem javított elütés, helyesírási hiba. Így például érdemes lett volna kurziválni az idegen szavakat (*theologia revelata*, *theologia naturalis*, *religio* stb.), amelyek toldalékolása többnyire nem az elfogadott módon valósul meg („theologia revelatanak” [124]; „Halleban” [125]; „religionak” [131] stb.). Igen gyakoriak az egybe- és különírás körébe tartozó tévesztések („Kiinduló pontja”, „hat ezer” [80]; „Scheuchzer művet”, „A két kötetes kiadványnak” [96]), az elütések („Scheucher”, kétszer is [81, 5. jegyz.]; „melly s’ nagy kerekességü” [100]; „elentétben” [117]; „vilámoktól” [138]; „potencilatitása” [144]). A 82–83. oldalon olvasható fordításrészletben kisebb hibák a „Theologa”, „kiváncsi”, nagyobb tévedés az „oculus in praesentia tot magnificorum Dei operum claudunt Theologiam Naturalem flocci pendunt” szöveghely pontatlan fordítása: „a jelenben a szemeik előtt Isten annyi nagyszerű munkájára a Theologia Naturalist bezárják, semmibe veszik” (helyesen: „Isten annyi nagyszerű munkájának jelenlétében szemeiket bezárják, a Theologia Naturalist semmibe veszik”). A kötet szerkezetével kapcsolatban fentebb már jeleztem, hogy a fizikoteológia és a fizikoteológiai irodalom általános

jellemzése az egyes részegységeket összeillesztve a teljes kötet elolvasása után áll össze. Nem feltétlenül indokolt szerkesztési eljárás bizonyos résztémáknak ez a több fejezetre való széttagolása. Így például többször is előkerül a *theologia revelata/theologia naturalis*, a magyar szövegekben gyakran „a kegyelem és a természet oskolája” egymást kiegészítő létmódjának, érvrendszerének leírása. A kötet pontos tartalmáról nem a tartalomjegyzék, hanem úgyszintén a teljes kötet elolvasása alapján kaphatunk képet; a fejezetek címe több esetben is csak megközelítőleg tájékoztat annak tartalmáról. Így például a *Pálóczi Horváth György* című fejezetben 10 lap szól e szerzőről, majd a további több mint 15 lapon Szőnyi Benjámin, Szathmári Paks Pál és Pataki Sámuel egyes szöveghelyeinek elemzése következik. Hasonlóképpen a *Kocsi Csergő István Zürichben* című fejezet a debreceni peregrinus kéziratának rövid bemutatása után Johann Jacob Scheuchzer munkásságáról, illetve a *Physica Sacra* című művéről szól, melyhez tematikai párhuzamként újra Szőnyi-szövegek felidézése, értelmezése társul.

A monográfia nagy értéke, hogy számos, eddig ismeretlen vagy nem vizsgált forrást von be a hazai fizikoteológiai irodalom vizsgálatába. Az elvégzett alap kutatás alapján a korábbi szakirodalomban megtalálható adatokat bizonyos esetekben sikerül pontosítania, kiegészítenie, s nagy mértékben gazdagítja az e téma kapcsán tárgyalt irodalmi szövegegyüttesre vonatkozó tudásunkat. Sok esetben jelzi a szakirodalmi hiányosságokat, problémákat, és konkrét javaslatot tesz egy-egy résztéma további feltárásának szükségességére. Én magam például érdeklődve várom a Derham- és Rollin-szövegkiadások kapcsán korábbi közleményemben¹ nyitva hagyott kérdések további vizsgálatát, s az ott elvégzett szöveggkritikai munkálatokhoz hasonló alap kutatások eredményeit. Teendő bőven van, hiszen egy-egy forrás átfogó eszme- vagy kultúratörténeti értékelését Imre Mihály szinte sehol nem végzi el. Ahogyan az „Összegzés”-ben írja: „Számos esetben csak részben vontuk le azokat a következtetéseket, amelyek a bemutatott forrásanyagból pedig levonhatók, meghagytuk mindennek a kontextualizált értelmezését a későbbi interdiszciplináris kutatás számára.” (261.) Zárásként a kontextualizált értelmezés megkezdéséhez, folytatásához vetek fel néhány további szempontot.

Egyrészt a fizikoteológia magyarországi elterjedésének vizsgálatával kapcsolatban érdemes lenne bevonni a vizsgálatba számos további, más iskolák környezetében, más felekezeti körökben íródott magyar, latin vagy más nyelvű szöveget is. A vizsgált korpusz kiszélesítése és értékelése alapján lehetne pontosabban körülhatárolni az irányzat időbeli és térbeli kereteit, s megírni a hazai recepció történetét. Míg e történet kezdeteihez Imre Mihály viszonylag sok adattal szolgál, a végpont kijelölésével nem foglalkozik, s így kérdésként merül fel, hogy vajon meddig tart a fizikoteológia korszaka Magyarországon? A 17–18. századi fizikoteológia interdiszciplináris kutatásának egyik legújabb eredménye, „a téma első könyv-terjedelmű feldolgozása” 2020-ban jelent meg.² Az angol nyelvű tanulmánykötet szerkesztői, Ann Blair és Kaspar von Greyerz a bevezetésben nagyjából a 1650–1750 közötti időszakra teszik a fizikoteológia kibontakozásának és virágzásának időszakát, és ezt az irányzatot elkülönítik a hasonló alapelveket is mozgató, a gondolkodás történetében a kezdetek óta mindvégig meglévő *theologia naturalis, philosophia*

1 LENGYEL Réka, „Szőnyi Benjámin, a természettudós fordító: A *Gyermekek fizikája* ismeretanyagának forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 6. sz. (2020): 737–751.

2 ANN BLAIR és KASPAR VON GREYERZ, szerk., *Physico-theology: Religion and Science in Europe, 1650–1750*, (Baltimore: John Hopkins University Press, 2020).

naturalis tudományterületeitől. A fizikoteológiai munkáknak két nagy csoportját különböztetik meg: azokat, amelyekben pusztán a *theologia naturalis* tézisei találhatók meg, és azokat, amelyekben e tézisek egymást erősítve összekapcsolódnak a *theologia revelatával*.

Másrészt, mint tudjuk, a 18. századi fizikoteológia által hirdetett alapvető elgondolások nem voltak újkeletűek. A 17. és a 18. században a gondolkodók nagyrészt olyan nézetekre építettek, amelyek a kezdetektől fogva jelen voltak az európai filozófia történetében. Alapelveik szilárdan gyökereztek az antik és a keresztény hagyományban, a görög és a római szerzők munkái, valamint a keresztény teológusok tanításai szolgáltak kiindulópontként érvelésükhöz.³ Jelen tudásunk alapján vitatom Imre Mihálynak azt az állítását, mely szerint:

A *theologia naturalis* kiterjedésének, fogalmi, megismerő rendszereinek erőteljes változását hozza a 18. század, amit még az istenismeret (*cognitio Dei*) meghatározó eszközeinek tekintenek. A természetismeret új értelmezői és leírói technikákat képez, majd fokozatosan nyelvet teremt hozzá, illetve alakít át a kegyességi gyakorlatból. (261.)

Véleményem szerint az igazi változást inkább az jelenti, hogy a már a kereszténység megjelenése előtt, az antik bölcselőknél kialakult „értelmezői és leíró technikák”-at szinte felfoghatatlan mennyiségű és szédítő ütemben gyarapodó új tudományos adat rögzítésére, magyarázatára, továbbadására kezdik el felhasználni. Csak egyetlen példát idézve: már Cicerónál megvan ugyanaz az érvelés és ugyanaz a rajongó, áhítatos előadásmód, ami a fizikoteológus szerzőknél, például *Az istenek természete* egyes szöveghelyein. Cicero vallásfilozófiai munkája részleteinek első magyar fordításai éppen a fizikoteológiai értekezések részeként készülnek el.⁴ A leginkább helytálló meghatározás talán az, hogy a fizikoteológia akkortól és addig tart, amikortól és ameddig művelői annak nevezik. Csak ezen az alapon vizsgálendő a magyar eszmétörténetben továbbra is külön korszakként a természettudományos istenmagyarázat sok évszázadra előre- és visszanyúló kontinuumában.

3 Paul MICHEL, *Physikotheologie Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform*, Besten des Waisenhauses 171 (Zürich: Gelehrten Gesellschaft, 2008), 4.

4 Vö. pl.: „Minekutánna a' mi Földünkhöz tartozó külső Munkákról rövidedenn láttunk volna az *Első Könyvben*: visgályuk-meg most már magát a Földet-is. Valósággal tsudállatos ennek a leg-kissebb része-is; és ha egy jól el-készült munka ditséri az ő Mesterét; ez az, a' mi az ő Alkutója(!) felől magosságos gondolatokat önt az emberbe. [Az ide tartozó jegyzet:] CICERO de Nat. Deor. L. II. Cap. 39. Láthattyuk néminémüképpen azoknak a' dolgoknak szépségeit, a' melyekről azt mondjuk, hogy Isteni gondviselés által rendeltettek-el. Leg-elősször-is nézzük meg ezt a' kerek temérdek golyóbist a' Földet, a' mely a' Világ közepére helyheztetett, és hihetetlen sok és felette sokféle fákkal, füvekkel, virágokkal, földi veteményekkel fel-ruháztatott. Nézzük meg azután a' ki nem apadható forrásoknak, a' patakoknak tiszta vizeit, ezeknek zöldes partyait, a' méjj barlangokat, a' darabos kősziklákat, a' meredek magas hegyeket, és a' mezőknek meg-mérhetetlen térségét. Nézzük meg azután a' Föld gyomrában el-rejtett arany-ereket - - Hát az oktalan állatok mely sokak és mely sokfélék? Mely sokak a' repdeső és éneklő madarak? mely sokak a' legelő barmok? - Mit mondjak az emberekről, - - a' kik mintegy arra rendeltettek, hogy a' földet mivélyék. - - Ha mind ezeket éppen úgy láthatnánk szemeinkkel, mint a' hogy elménkel el-gondolyuk: nem volna egy ember-is olyan, a' ki a' földet meg-nézné, hogy az Isteni böltségségről kételkedne.” [William DERHAM], *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságainak a' teremtés munkáiból való megmutatattása: Irta Angliában Derhám Viliám [...]*, ford. SEGESVÁRI István (Bécs: Trattner Tamás, 1793).